

ЕСТЕТИЧНІ ТРАНСПОЗИЦІЇ ІСИХАЗМУ В ДУХОВНІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ МУЗИЦІ

Праці з впливу ісихазму на сакральну музичну культуру Русі-України відсутні, що обумовлює актуальність дослідження. Метою статті є аналіз естетичних транспозицій ідей ісихазму на розвиток православного музичного мистецтва та, відповідно, на становлення вітчизняних естетичних ідей і духовної культури. У статті доводиться, що мелодика і Премудре Слово сприяють творенню ісихастського стану вірян в “умній” молитві, внутрішньому спокою та сердешному “горінню”. В таких релігійно-естетичних переживаннях виявляється ісихастська традиція в сакральній музиці, що пройшла через історію української музичної культури до сьогодення.

Ключові слова: мистецтво Київської Русі, ісихія, ісихастська традиція, “умне” ділання, духовна музика, сакральна мелодика, церковний спів, синергія.

З часів Київської Русі музика в Україні була одним із найдієвіших способів естетично виразити усю різнобарвну палітру душевних переживань людини. Смуток і радість, зневіра і надія, натхнення і спустошення, несамовите духовне піднесення і цілковите пригнічення на межі відчаю, – усі ці діаметрально протилежні людські почуття та переживання в християнській культурі знаходили своє вираження у різноманітних музичних формах духовної культури – перш за все у сакральних піснеспівах.

Святі Отці християнської Церкви перших віків, просвічені Божою благодаттю та будучи видатними знавцями людського ества, також не залишили без уваги фундаментальну потребу людської душі славословити Бога та мати доступ до музичного самовираження. Рідний брат свт. Василя Великого, свт. Григорій Ніський в одному зі своїх творів пише: “Всесвіт, своїм незмінним образом створює досить гармонійну мелодію, пісню невимовних слів Божих. Увесь світ – це музична гармонія, Творцем котрої є Бог. Точно так само й людина за своєю природою є малим світом, у котрому відображається уся музична гармонія всесвіту. Це доводить сам устрій органів людського тіла, котрі були створені так, щоб могли породжувати музику. Наприклад, трахеї, язик, уста сприяють цьому народженню” [1]. Свт. Іоанн Златоуст, прп. Єфрем Сирін, св. Роман Солодкоспівець (Мелодист) були авторами чудових за формою та глибоких за змістом церковних гімнів [2].

Музика залишається мало дослідженим об’єктом естетичної думки Київської Русі, зокрема її ісихастської традиції, хоча вона відігравала важливу роль не лише в богослужіннях, але і в побуті, про що свідчить фреска “Музиканти” в київському соборі Святої Софії. Вона впливала на релігійно-емоційну сферу під час церковних піснеспівів, забезпечувала зв’язок між музикою і Словом, насичувала високими сенсами духовність і стиль життя людини, всю естетосферу киеворуської культури.

Перша половина XIX ст. – час пошуку національної самобутності в українській музиці. Основою музичної медієвістики і всіх наступних досліджень стала робота митрополита Євгенія “Історичне міркування взагалі про давній християнський богослужбовий спів і особливо про спів Російської церкви” (1799 р.). Зазвичай музикознавчі дослідження велися зазвичай на історичному, практичному, літургійному та теоретичному рівнях. До історичного можна віднести джерелознавство, створення періодизації, вибудовування послідовності подій історії церковного співу, вивчення життя і творчості церковних композиторів та співаків. Під практичним напрямком розуміється робота з розшифровки

знаменного розспіву. Літургійний напрямок – вивчення гімнографії, церковних співів та історії співочих книг [див. 3, с. 96–111]. Щодо теоретичного напрямку, то наприкінці ХІХ – поч. ХХ століть у радянській медієвістиці вперше постало питання про походження і розвиток давньоруського церковного співу.

У ХХ ст. вагомий вклад у розробку музичної естетики зробили радянські дослідники: О. Лосев “Музика як предмет логіки”, музикознавець О. Михайлов “Музика в історії культури”. Важливими для проблематики статті є праці о. П. Флоренського, дослідження якого стосувалися музики, як одного з естетичних виявлень православного мистецтва.

Зняття обмежень з релігійної тематики в 90-х роках у ряді пострадянських країн стимулювало звертання до релігійно-духовного та естетичного аналізу сакральної музики. Так, О. Мещеріна присвятила свою монографію музичній культурі середньовічної Русі, також в неї є статті, присвячені музичним аспектам естетики ісихазму. Багато уваги приділив релігійній музиці середньовічної Русі філософ і музикознавець В. Мартинов “Історія богослужбового співу”, “Спів, гра і молитва в руській богослужбовій співочій системі”, “Культура, іконосфера і богослужбовий спів Московської Русі”. Естетичний аналіз релігійної музики присутній також у працях В. Медушевського “Духовно-моральний аналіз музики”, С. Ручевської “Слово і музика”. Схожою проблематикою взаємовідношення слова і музики цікавиться і музикознавець, доктор філологічних наук, радянський, згодом американський дослідник, Б. Гаспаров, а також естонський композитор А. Пятр. Вони, зокрема, аналізують природу музичного слова, що є дотичною до проблеми транспозиції ісихастських ідей в християнську естетику і мистецтво.

Важливими для аналізу проблематики є статті і праці українських дослідників. Тема релігійних сенсів у музиці почала цікавити вітчизняних науковців лише з початку 2000-х рр., тому їх доробок ще досить не численний. Але серед українських естетиків – представників філософії музики – можна назвати В. Суханцеву з її дослідженнями категорії часу в музичній культурі і розумінням музики як “світу людини”; О. Рябініну, яка досліджує онтологію музики і природу музичного символу; А. Царенок, який аналізує музичні аспекти “дару слова проповіді” у православній гомілетичній традиції; а також Ю. Ясіновського, який цікавиться візантійською гімнографією. Безпосередньо впливові ісихазму, як візантійської духовної практики на формування самобутньої києворуської хорової музики, приділяє увагу Л. Терещенко-Кайдан. Однак, попри значну кількість літературної бази і досі немає спеціальних естетичних досліджень, присвячених трансформації ідей ісихазму в становленні православної музичної культури Київської Русі.

Отже, феномен релігійної музики Київської Русі, особливо її духовно-світоглядні, ісихастські основи ще не дістали належного висвітлення в історії української естетики, у вітчизняній філософії музики, що є досить актуальним в умовах етнокультурного відродження і розвитку вітчизняної естетичної думки.

Мета статті – розглянути вплив ісихастської традиції через її естетичні транспозиції на розвиток давньоруського музичного мистецтва та, відповідно, на становлення вітчизняних естетичних ідей і духовної культури Русі-України.

Київський мистецтвознавець і культуролог Л. Терещенко-Кайдан розглядає візантійську музику як засіб релігійного підйому та досвіду у сфері абсолютного і трансцендентного божественного, і саме ця музика зберегла в Україні власні традиції та нотацію упродовж століть. Вона зародилася у Візантії на основі античної музичної системи, проте розвивалася у візантійській, ранньохристиянській період існування Греції, коли з’явилися перші монастирі з практикуванням ісихії. Згодом візантійська музична культура поширилася і на територію Київської Русі, де використовувалася у літургійній практиці Церкви для найкращої передачі змісту богослужбових текстів

[4, с. 250–251].

Творення вітчизняного православного київського розспіву датується XI–XII ст. Ключом для розуміння унікального явища Києво-Печерського розспіву, дослідник Д. Болгарський, посилаючись на думку архімандрита Спіридона-Лукича, вважає “умови формування і розвитку самого монастиря: час, місце і особистість творця Печерської Лаври. Час – початок XI ст. – означає стародавність заснування обителі колиски чернецтва на Русі, осередку встановлення традиції вітчизняного християнства; місце – Київське князівство з його багатою культурою вказує на масштабність, велич і вищість честі – звідси статус Лаври; і, нарешті, престиж особистості, авторства творців, першозасновників Святих Антонія і Феодосія Печерських, які у своїй діяльності спиралися, передусім, на витоки східного православ'я, також їхніх послідовників Преподобних отців Печерських, які у подвижницькому житті відшліфовували літургійні традиції монастиря в тому числі і богослужбовий спів” [5, с. 253].

Як новий художній світогляд, що заклав міцні підвалини подальшого розвитку національної культури, оцінює вплив візантійського музичного мистецтва, а саме гімнографії, на релігійну музичну культуру Київської Русі Ю. Ясіновський. Він вважає, що візантійські піснеспіви сприяли зростанню літургійно-співної практики Київської церкви та її сакральної монодії. Львівський дослідник привертає нашу увагу до того, що літургійний спів Східного християнського обряду є однією із форм самого богослужіння. В давнину богослужіння називали “пінієм”, а йти на “пініє” означало те саме, що й на богослужіння. “Пінію время, молитві час! Господи, Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас” – цими, майже ісихастськими, словами чернець будив у монастирях братію [див. 6, с. 17]. З цих слів випливає і значуща роль музичного слова у практиці ісихазму, як безперестанній “умній” молитві серцем, бо серце здатне уловити справжню співзвучну мелодію через синергію з Божественною мелодикою і гармонією.

Ісихастська традиція в розумінні музики базується на тому, що серцем музики є не зовнішні мелодійні форми, а її духовний зміст – “осяяння душі” – вища мета ісихії. В контексті світогляду ісихазму розкрити світло музики – означає допомогти формуванню музичного слуху як органу пошуку і сприйняття небесної краси, пробудити бажання близькості до Бога, Його істини, блага, краси, досконалості, любові – вищої творчої сили. “Зняття зовнішніх звукових і структурних шат допоможе досягти мету піднесеного пізнання – живого сприйняття суті, святої простоти, що звільнює нас від мертвущих схем і праху виразних засобів. В іншому випадку аналіз обернеться паралічем (paralysis – розслаблення, того ж кореня, що й аналіз, але з префіксом пара – біля, мимо). Яка сила вбереже від паралічу? Причина духовного паралічу в гріху, а корінь гріхів – гординя невіри, що за норму приймає беззаконну перевернутість свідомості. “Горе серцю розслабленому! бо воно не вірує, і за це не буде захищене (Сирах. 2:13)” [7, с. 8–17].

Ісихастська традиція в музиці із Візантії перейшла і на Київську Русь, перш за все, у церковні піснеспіви. З прийняттям християнства одноголосний спів став частиною богослужіння, бо православний канон не допускав інструментальної музики і ансамблевої поліфонії. Древньоруський церковний спів мав свої оригінальні наспіви, зокрема так званий знаменний распів, або знаменний стиль. Спів проводився за спеціальними рукописами-книгами. Була створена і оригінальна система записування музичних творів – так зване стовпове знамення, або крюкова нотація.

Вплив ісихастської традиції на церковну музику Київської Русі став можливим завдяки глибинній онтологічній природі музичного звукоряду, складеного із звуків мелодії, гармонії, темпоритму. Ісихія як культ мовчання і тиші за природою не суперечить музичному Космосу, бо є, по суті, “внутрішньою” музикою – музикою душі та серця. Співвідношення

“беззвучної” та “звучної” молитви нагадує синергію Мовчання і Слова, яка наповнює ісихастську, “умну”, Ісусову молитву.

Ісихастська традиція у музиці ґрунтується на розумінні та виявленні гармонії як у зовнішніх, так і внутрішніх формах духовного життя і мистецтва. Її енергійним виявом є синергія, яка досягається у практиці “умної” молитви, що веде до внутрішнього спокою, рівноваги із світом, Божої благодаті. Саме тому ідеальною формою чернечого життя є ісихія – культ мовчання, в якому досягається “сердечного” співіснування із Богом, світом, самим собою. Гармонія синергії, що досягається у мовчазній молитві серцем, породжує гармонію душі, Слова, музики та інших естетичних форм “артикуляції” безмовності, як внутрішньої умови літургійної тиші.

Духовний рід гармонії байдужий до краси видимої, “скоротлімої”, бо “в мале є і скоро гине” (Ніл Сорський). Тому в зовнішньому прояві вона може бути мовчанням, зосередженням, яке планували в різних релігійно-естетичних практиках як основа всякої творчості (40 днів посту, що передували написанню іконописцем святого образу, зазвичай включали і духовний піст – мовчання). В ісихазмі “внутрішнє діяння” (“умне ділання”) і є справжнє мистецтво. Саме воно, скоєне в таємній храміні душі як невидима “духовна броня”, як приховані від зовнішнього світу чернечі подвиги, – створювало духовну славу монастиря і живило естетичні глибини давньоруської літератури, іконопису та знаменного розспіву. Хто придбав слово Ісусове, той істинно може чути і Його безмовність, щоб бути гармонійним, досконалим, щоб і словом діяти, і в мовчанні відкриватися.

Роль співів у чернечій духовній практиці спиралася, насамперед, на їх молитовний статус і в цій якості була розкрита у творах Отців церкви і святоотецькій літературі. Спів псалмів – втіха і допомога (особливо для новоначальних ченців), що дозволяє “всередину серця дієслова ся утвердити і углубіти” і буває необхідною як весла, які потрібні в затишну погоду човну, який несеться через море пристрастей (Ніл Сорський).

Духовно важливе значення співу – пробудження і розвиток “слізного дару”, яке будучи плодом плачу за гріхи, здатне змити “людину вітху” й оголити справжній образ людини – образ Божий. “Бо псалом і з кам’яного серця змушує сльози” (Василь Великий). Сльоза є породження помислів, а батьком помислів є сенс” (Іоанн Ліствичник). “Безмовний спів” – це вказівка на роль піснеспівів в практиці ісихастів, де спів розуміється, насамперед, як рух душі до Бога, рух таємне, приховане, в своїх глибинах дотичне зі Святим Духом. Це рух духовний, безтілесний, але він може набувати тілесність, матеріалізуючись в словах і звуках, але може залишитися приналежністю внутрішньої роботи, тієї “солодощі мовчання”, яка була відома християнським подвижникам.

При цьому теоретики ісихазму підкреслювали особливу цінність сліз як “внутрішнього розтращення” і “серцевого плачу”. Ці категорії вказують на існування внутрішнього і зовнішнього плану молитви, про що говорив у зв’язку із завданнями церковного співу духовний композитор і один з найавторитетніших дослідників богослужбового співу протоієрей В. М. Металлов. Внутрішній план молитви – це молитовний настрій, високі думки, святі пориви, глибокі відчуття. Справжньою молитвою буде не та, яка вимовляється “лише устами і язиком”, а “найпотаємніша молитва – безмовна, яка возсилається з глибини серця”. Вона учиняється “не чином тіла, і не криком голосу, а з жалем думок і внутрішніми сльозами, з душевної хвороби і затвором уявних дверей” [8, с. 10]. Саме про таку молитву вів мову Паїсій Величковський, який прагнув у XVII ст. відновити традицію священнобезмовлія в православних монастирях. “Художества молитви”, що розуміється як молитва безмовна, “умна”, “сердешна”, народжують псалмоспів, який, як і молитва, має план зовнішній, чутний, і план внутрішній, потаємний, нечутний (ісихастський).

Відтак, осягнення внутрішнього звучання – ісихастський початок літургійного співу “привселюдно всім”. Тобто спочатку спів лунає під склепіннями внутрішнього храму, синергійного храму людської душі в її безмовності і тиші. Цей внутрішній, “сердечний” і безсловесний, план може не проявлятися зовні і залишитися таємним, не артильваним і навіть беззвучним. Але від цього його сила, енергійна спрямованість до Бога, за вченням ісихастів, тільки збільшуються, уподібнюючись безмовному, але “волаючому до Бога”, крику крові Авеля. Без цього внутрішнього “ісихастського” співу, що наповнює духовним змістом звуку музики, неможливий літургійний спів як церковне мистецтво, та і музика взагалі.

У цьому сенсі показово, що і Д. Ліхачов у роботі “Велична спадщина” назвав усю давньоруську культуру “культурою великого мовчання”. Можливо тому, як синонім миру, спокою, гармонії і невимовності божественних таємниць, мовчання – одна з головних категорій києворуської середньовічної естетики [див. 9, с. 3–4].

У келійному правилі преподобний Симеон Новий Богослов так описує вчення ісихастів про “безмовний спів”: “...вниди молча, никакоже ни с ким беседея, в келлию твою, и затворив двери, имися первее за книгу, и почет яко три листа внимательне в себе, стани на молитве, безмолвно поя и моляся Богови, яко ни от кого же слышим” [10, с. 56]. “Безмовний спів”, як і “сокрушіння сердечне” або “умній плач” – виявлення великої внутрішньої гармонії, яку дає духовне життя, що і знаходить свої естетичні транспозиції у православній музиці. В цьому сенсі можна розглядати і музику Слова, як засіб служіння Всесвятій Волі Божій, через духовно-чуттєве наповнення серця гармонією, що дає можливість людині знаходитися в стані ісихастського душевного спокою і єдності зі світом, а також злитися в єдине з Богом і природою, увійти в синергію з Духом.

Висновки. У розвитку музичної культури Київської Русі проявлялися як загальнохристиянські закономірності, так і етнокультурні особливості. Її глибинна історична основа – самобутня культура східнослов’янських племен, їх міфологія, мова, фольклор, звичаї, традиції, обряди. Принциповим рубежем у розвитку музичної культури стало прийняття християнства із значним впливом візантійського віровчення і духовності, в т.ч. ісихастської традиції. Хоча в самому ісихазмі на високих вершинах священнобезмовності відсікається не тільки псалмоспів, а й навіть словесна молитва, адже безмовний стан вище всякої молитви, бо в ньому перебуває сам Господь. Саме естетика “великого мовчання” лежить в основі давньоруського іконопису, орнаменту, архітектури та знаменного розспіву, транспонуючи ісихастські ідеї в мистецтво Київської Русі, зокрема в духовну православну музику.

Музичний твір завдяки символічності, наповненості емпіричними і трансцендентними чинниками стає своєрідною формою текстуального показу думки, Слова, Логосу, музичним виявом ісихії. Гнозис ісихії у музиці – це і є взаємодія суб’єкта музичного сприймання і конституйованої ним символічної форми, що зумовлює момент його становлення як суб’єкта синергії, – духовної взаємодії, гармонії й рівноваги із світом. Ці ісихастські ідеї, відомі ще візантійській естетиці, були втілені в музиці літургії східного християнства, а згодом разом з музикою прийшли до Київської Русі.

Музична культура Київської Русі – вираз естетичних ідеалів та світоглядних установок східного християнства в його давньоруській формі. Це музика духовної краси і чистоти, музика покаяння, яка вчить нас сокровенному мовчанню, вслуховуванню в синергію своєї душі. Вона одночасно звернена і до Бога, і до кожного. В мистецтві Київської Русі, сповненому світла, духовної “енергеї”, естетичної гармонії врівноваженого темпоритму і душевної мелодики, музика існувала як особливий “звучний” тип божественної тиші, спокою, ісихії, що наклало характерний відбиток на етнонаціональну ментальність та естетичну культуру в подальшій історії Русі-України.

Література:

1. Нисский Г. О сотворении человека / Григорий Нисский // Музыкальная эстетика западноевропейского Средневековья и Возрождения. – М., 1966. – 420 с.
2. Шиманович А. Богослів'я і музика: два шляхи богопізнання / протоієрей Андрій Шиманович. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://orthodox-kr.org.ua/ru/home/publik/bogoslovja_i_muzika.
3. Шевцова О. Б. Начало русской науки о церковном пении / О. Б. Шевцова // Вестник ПСТГУ. Серия V. Вопросы истории и теории христианского искусства – 2012. – Вып. 1 (7). – С. 96–111.
4. Терещенко-Кайдан Л. В. Особливості візантійської семіографії – мови гімнографії / Л. В. Терещенко-Кайдан // Мовні і концептуальні картини світу наукове видання : [збірники] / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Б-ка ін-ту філології. – Київ : ВПЦ Київський університет, 2012. – Вип. 42 – Ч. 2. – С. 251–255.
5. Болгарський Д. А. Історія Києво-Печерського розпіву в XI – XII ст. / Дмитро Анатолійович Болгарський // Культурологічні проблеми української музики (наукові дискурси пам'яті академіка І. Ф. Ляшенка). – К. : НМАУ ім. П. І Чайковського, 2002. – С. 249–263.
6. Ясіновський Ю. П. Візантійська гімнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу / Юрій Павлович Ясіновський. – Л. : Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України., 2011. – 468 с.
7. Медушевский В. В. Религиозная природа музыкального слуха / В. В. Медушевский ; рецензент : Г. М. Цыпин // Homo musicus: Альманах музыкальной психологии '95. – М. : Московская консерватория, 1995. – 176 с.
8. Металлов В. М., прот. Русская семиография / протоієрей В. М. Металлов. – М. : Издание Императорского Московского археологического Института Имени Императора Николая II. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1912. – 114 [2] с., 119 л. ил.
9. Лихачев Д. С. Великое наследие / Д. С. Лихачев // Дмитрий Сергеевич Лихачев. Избранные работы в трех томах. Том 2. – Л. : Худож. лит., 1987.
10. Три слова преподобнаго отца нашего Симеона Новаго Богослова, игумена и пресвитера бывшего от ограды святого Маманта / В переводе на русский язык с новогреческого епископа Феофана. – М. : Унив. тип., 1879. – Вып. 1. – 453 с.

Усикова Л. С. Эстетические транспозиции исихазма в духовной православной музыке.

Труды посвященные влиянию исихазма на сакральную музыкальную культуру Руси-Украины отсутствуют, что обуславливает актуальность исследования. Целью статьи является анализ эстетических транспозиций идей исихазма на развитие православного музыкального искусства и, соответственно, на становление отечественных эстетических идей и духовной культуры. В статье доказывается, что мелодика и Премудрое Слово способствуют созданию исихастского состояния верующих в “умной” молитве, внутреннему спокойствию и сердечному “горению”. В таких религиозно-эстетических переживаниях заключается исихастская традиция сакральной музыки, которая прошла через историю украинской музыкальной культуры до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: искусство Киевской Руси, исихия, исихастская традиция, “умное” деланье, духовная музыка, сакральная мелодика, церковное пение, синергия.

Usikova L. S. Aesthetic transposition of hesychasm into spiritual Orthodox music.

The books which focus on how hesychasm impact on spiritual music culture Rus-Ukraine are absent, this makes the study very important and relevant. The purpose of the article is analysis the aesthetic transpositions of hesychastic ideas on development of Orthodox music and, consequently, the formation of domestic aesthetic ideas and spiritual culture. The article is proved that Melody and Word's Wisdom are helping to create of hesychastic condition of believers in “mind” prayer, internal peace and “burning” of the heart. In these religious and aesthetic experiences revealed hesychasm tradition in sacred music that went through the history of Ukrainian musical culture to the present.

Keywords: Art of Kyiv Rus, hesychia, hesychastic tradition, “wise” working, spiritual music, sacred melodies, church singing, synergy.